

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК : 37.013.42 (477) «18/19»

О. М. ВАСИЛЕНКО

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

На основі аналізу вітчизняних історично-педагогічних джерел середини ХІХ – початку ХХ ст. встановлено, що питання відповідальності учнів розглядалось як проблема морально-етичного, національного, патріотичного та сімейного виховання. Вияснено, що у працях видатних українських діячів, педагогів виховання відповідальності як якості особистості спрямовано на актуалізацію почуття обов'язку перед Богом, людством, Батьківщиною. Узагальнено шляхи формування відповідальності учнів: духовно-моральне удосконалення дитини; розумне поєднання внутрішніх і зовнішніх форм шкільної дисципліни (правил та обов'язків у навчанні); формування постійного самоконтролю та готовності до відповідальності за власні дії; введення у шкільний курс спеціальних предметів, що вивчають рідну мову, історію, словесність, які є джерелом національного духу і культури, засобом для формування виразу цінностей та ідеалів нації.

Ключові слова: соціальна відповідальність, відповідальність, педагоги, історично-педагогічний аналіз, виховання, моральне, патріотичне, національне.

О. Н. ВАСИЛЕНКО

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В УКРАИНСКОЙ ПЕДАГОГИКЕ (СЕРЕДИНА ХІХ - НАЧАЛО ХХ ВЕКА)

Анализ отечественной историко-педагогической литературы середины ХІХ – начала ХХ века показал, что вопрос ответственности учеников рассматривался как проблема нравственно-этического, национального, патриотического и семейного воспитания. Установлено, что в научном наследии выдающихся украинских деятелей, педагогов воспитание ответственности как качества личности направлено на актуализацию чувства долга перед Богом, человечеством, Родиной. Охарактеризованы пути формирования ответственности учащихся: духовно-нравственное воспитание ребенка; разумное сочетание внутренних и внешних форм школьной дисциплины (правил и обязанностей в обучении); формирование постоянного самоконтроля и готовности к ответственности за свои действия; введение в школьный курс специальных предметов, где изучают родной язык, историю, словесность, которые являются источником национального духа и культуры, средством для формирования выражения ценностей и идеалов нации.

Ключевые слова: социальная ответственность, ответственность, педагоги, историко-педагогический анализ, воспитание, нравственное, патриотическое, национальное.

O. M. VASYLENKO

THE PROBLEM OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN UKRAINIAN PEDAGOGY (THE MIDDLE OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY)

Based on the analysis of historical and pedagogical sources of the middle XX – the beginning of the XX centuries has been established that the pupils' responsibility was described as the problem of moral, ethical, national, patriotic and family education. In the prominent Ukrainian teachers' works have been defined that the training of responsibility as personal qualities was aimed at actualization of a sense of duty to God, the humanity and the motherland. The ways of formation pupils' responsibility have been summarized: spiritual and moral development of the child; reasonable combination of internal and external forms of school discipline (rules and responsibilities in teaching); formation of self-control and readiness to answer for ones' actions;

introduction of special subjects into the school course that deal with the native language, history, literature, which are a source of national spirit and culture and a means of forming an expression of values and ideals of the nation.

Keywords: *social responsibility, responsibility, teachers, historical and pedagogical analysis, education, moral, patriotic, national.*

В умовах демократизації соціуму проблема соціального виховання підростаючого покоління ніколи не втрапить своєї актуальності, адже діти – гарант самозбереження, здоров'я і розвитку нації. Виховуючи особистість, здатну користуватися громадянськими правами, усвідомлено брати на себе обов'язки і зобов'язання, дотримуватись їх виконання та відповідати за власні дії, суспільство змінює майбутні продуктивні сили, забезпечує стабільність добробуту, готує активних громадян, здатних творчо перетворити дійсність, орієнтуватися на світові цінності.

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності важливим завданням визначається формування соціальної активності особистості, здатної до спільного життя та співпраці у громадянському суспільстві, готовність взяти на себе відповідальність. Згідно з Концепцією патріотичного виховання дітей та учнівської молоді національне, громадянське, моральне, родинно-сімейне виховання базується на національній історії, дотриманні прав людини, виконанні конституційних і громадянських обов'язків, підготовці відповідальної особистості за власне майбутнє, добробут та долю країни.

Разом з цим сучасна педагогічна наука і шкільна виховна практика характеризуються відсутністю сталих організаційних і змістово-методичних важелів виховання соціально відповідальної особистості учня як носія надбань національної і світової культури. Доцільність роботи посилюється необхідністю вирішення суперечності між значенням соціальної відповідальності в контексті виховання та недостатнім насиченням змісту навчально-виховного процесу вітчизняної загальноосвітньої школи щодо виховання обов'язку відповідати за свої дії і вчинки. Подолання цих негативних тенденцій допоможе детальна розробка теоретичних засад й обґрунтування історично складеного досвіду виховання соціальної відповідальності дітей в Україні.

У педагогічних дослідженнях І. Беха, Т. Веретенко, І. Зязюна, Н. Кузьміної, М. Левківського, О. Мороза, Н. Нічкало, В. Оржеховської, В. Савченка, О. Сухомлинської, В. Тернопільської, Р. Хмелюк та інших вчених приділяється велика увага питанням відповідальності. Цій проблемі присвячені дисертаційні дослідження Р. Буре, Г. Васяновича, В. Горovenko, О. Гусєва, П. Дворова, Л. Курганської, К. Клімової, Л. Пашко, В. Сазонової, М. Сметанського, Ю. Тамбовкіна, Н. Шевченко, О. Юринець та ін. Усі дослідники на основі ретроспективного аналізу стверджують, що проблема відповідальності зростаючої особистості, хоча й поставлена у педагогічній науці давно, актуальною є і нині. Саме історичний підхід у педагогіці дає можливість уникнути однобічності, передбачає врахування позитивних характеристик і недоліків, які були властиві при формуванні відповідальності особистості у різних аспектах, дає змогу не лише ширше використовувати ідеї у галузі педагогічної думки та практики, а й визначати нові завдання соціальної відповідальності учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Мета статті – провести ретроспективний аналіз проблеми формування відповідальності учнів в творах видатних українських діячів і педагогів середини XIX – початку XX ст.

Період XIX і початок XX ст. для українських земель, що перебували у складі Російської імперії, позначений в освітній сфері формуванням станової системи освіти, яка не передбачала української школи. Однак у цей період починає створюватися та діяти організації, об'єднання, громади, учасники яких порушують питання про національну освіту, навчання в школах дітей усіх верств населення, видання навчальної літератури українською мовою. Плеяда відомих громадських діячів і педагогів середини XIX – початку XX ст. висунули й обґрунтували ідеї соборності України, що сприяло одному з «найбільших сплесків самоусвідомлення нації, розвитку суспільних наук, публіцистики, мистецтва й педагогічної думки» [8, с. 3].

Згідно з аналізом історично-педагогічних джерел [3; 4; 8; 10; 11], можна стверджувати, що у досліджуваній період в зв'язку з громадсько-педагогічним рухом значно активізувалася національна педагогічна думка стосовно виховання в душі християнських ідеалів і моральності,

у контексті натурфілософії, до яких входили питання відповідальності за вчинки перед народом та Богом. Найбільш виразними представниками вітчизняної педагогічної думки в контексті проблеми дослідження були Б. Грінченко, О. Духнович, М. Коцюбинський, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Русова, Леся Українка, К. Ушинський, І. Франко та ін. Аналіз педагогічної спадщини видатних українських просвітників з огляду на проблему показав, що в дослідженні багатьох питань школознавства, всі вони своєю увагою до різноаспектних питань відповідальності вчителя, учнів, батьків значною мірою сприяли розвитку ідеї відповідальної взаємодії головних суб'єктів навчально-виховного процесу.

З середини XIX і до початку XX ст. серед пріоритетних педагогічних цінностей (українська мова, патріотизм, історизм, морально-етичні постулати) відповідальність, як один з аспектів духовно-морального виховання, у вітчизняній педагогічній спадщині розглядалась дуже широко. Так, у ціннісні орієнтири входили пізнання моральності через осмислення таких категорій: доброта, порядність, чесність, працьовитість, відповідальність, гідність [8].

О. Духнович у «Народній педагогіці» (1857) називає загальні правила наставляння щодо досконалого виконання свого обов'язку перед учнями: наявність справжнього покликання та добрих до знань і відомостей з предмета; володіти легким, зрозумілим способом викладання і мати засоби для навчання й наставляння; процвітанню добродетелями та мати від природи лагідний характер; любити своїх учнів та заслуговувати їхню любов; поважати добрий порядок [4]. Отже, природне покликання бути вчителем детермінує вплив не тільки на його якості, виконання ним професійних обов'язків, а й тісно пов'язано з формуванням особистості вчителя як відповідальної за результат своєї діяльності.

Значної уваги питанням відповідальності учителя приділяв основоположник наукової педагогіки К. Ушинський. Запоруку успіху видатний педагог вбачав, з одного боку, в усвідомленні вчителем суспільної значущості своєї праці, відповідальності за її результати, а з іншого – у великій шайні й повазі суспільства до особи вчителя. Він сформулював головне завдання виховання особистості «впливи моральні» [9, с. 431], а саме: обов'язку і відповідальності перед народом, перед державою, сім'єю і самим собою; тобто громадське виховання спрямовано на підготовку громадянина своєї держави з високим почуттям обов'язку й відповідальності.

Український мислитель П. Юркевич з позиції філософської концепції гармонійного співіснування «серця» та «розуму» визначив мету виховання, що ґрунтується на врахуванні «трьох начал вихованців»: особливостей духу вихованців; необхідності виконання їм обов'язку стосовно церкви, родини, держави; його майбутнього покликання [8, с. 295]. У такому контексті виховання і навчання поєднуються у спільній відповідальній діяльності учня та вчителя. Істинне знання не може здобуватися абстрактною, відірваною від життя людиною, адже «правда падає нам у серце» [10, с. 66–67].

Науково виважені твердження про значення соціальної відповідальності педагога, як народного вчителя, представлено у працях Б. Грінченка. Він стверджував, що педагог може виявити відповідальність перед суспільством тільки за умови свободи і належного матеріального становища. Відстоюючи ідею національної української школи та освіти, Б. Грінченко відзначав, що педагог має вагомe місце в житті суспільства, адже на нього покладається відповідальність за просвіту народу, а це – збереження і розвиток творчих сил, духовності, морального здоров'я останнього. Він писав, що високе почуття відповідальності педагога виявляється в тому, наскільки він керується у своїй діяльності принципами добра, справедливості, гуманного ставлення до дітей, умінням зацікавити їх у навчанні та вихованні. Це можливо, якщо, з одного боку, педагог виховав у самому собі чуйність, милосердя, вміння очищати душу дитини добрим словом, а з іншого – він постійно працює над систематизацією своїх знань, здійснює пошук нових форм і методів навчання [3].

Д. Багалій, В. Бузескул, І. Нетушіл, М. Сумцов, О. Єфименко та інші вчені в своїй науково-педагогічній і практичній діяльності серед актуальних проблем виховання учнівської молоді вважали формування відповідальності. Для її досягнення рекомендувалося ставити на перше місце моральне вдосконалення дитини шляхом розумного поєднання внутрішніх і зовнішніх форм шкільної дисципліни (правил та обов'язків у навчанні); вводити у шкільний курс спеціальні предмети, що вивчають рідну мову, історію, словесність, які є джерелом

національного духу та культури, засобом для формування виразу цінностей та ідеалів нації. Так, І. Нетушіл, розробляючи етику шкільної дисципліни, відзначав, що для стимулювання і мотивації обов'язку та відповідальності гімназистів у процесі навчання необхідно: чітко сформулювати правила дисципліни (вимоги до учнів стосовно учіння); переконання учнів до свідомого виконання правил, активної участі на уроках; виправлення поведінки учнів завдяки залученню їх до пізнавальної діяльності [5]. Спираючись на фізіологічні дослідження дітей шкільного віку, науковець стверджував, що фізичні й духовні здібності в цей період потребують гармонійного розвитку, а дисципліна волі і почуттів облагороджує характер, що формує відповідальну особистість [5, с. 4].

Д. Багалій, надаючи великого значення історії, «щоб свідомо працювати на користь народові, його державі» [1, с. 59.], радив ввести у шкільний курс спеціальні предмети, що вивчають Україну; це дозволить виховувати серед нащадків почуття поваги до народу, відповідальності за майбутнє своєї країни та обов'язку.

М. Сумцов стверджував, що система виховання, яка би враховувала національні особливості і базувалася на загальнолюдських цінностях, повинна містити вивчення народної творчості (казок, народних дум, повір'їв, билин і народних обрядів, традицій, звичаїв), яка не тільки передає досвід свого народу, а й втілює кращі надбання морального, трудового, естетичного життя людей. Учений був переконаний, що в багатотисячолетніх звичаях, обрядах традицій народу містяться унікальні виховні можливості: прийоми сімейного виховання, навички відповідальної поведінки [6].

Здійснюючи дослідження проблеми відповідальності, спираємося на ідеї національного виховання С. Русової. Її погляди щодо української національної школи спрямовані на створення нової школи, яка з повагою ставиться до дитини, розвиває всі її активні творчі сили, етичну й громадську свідомість, щоб «вихованці зробились би, дійшовши зросту, добрими, корисними, а отже, і відповідальними громадянами своєї Батьківщини» [7, с. 30]. С. Русова характеризує гуманні цінності (людяність, доброту, милосердя) як найвищі духовні надбання народу. На думку педагога, дуже важливо розвивати у дітей і такі якості, як відповідальність, працелюбність, сумлінність, охайність, а також скромність, повагу до старших, гідність і доброзичливе ставлення до інших людей. «Розуміння відповідальності» виділялося С. Русовою як одна з дев'ятих головніших цінностей навчання. У формуванні відповідальності вона рекомендувала дотримуватися наступності та послідовності, тобто вихователь має формувати у дітей потребу в дотриманні обов'язку щодо виконання ними малих справ.

Проблемою соціальної відповідальності вчителя займався Г. Ващенко. На його думку, головне покликання педагога – виховання громадянина, патріота нації. Плекаючи ідею про виховний ідеал, під яким розумів «образ ідеальної людини, на який повинен орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління» [2, с. 41], він розглядав виховання ідеальної людини як виховання відповідального громадянина своєї країни з добре розвиненими моральними якостями, а саме вольову, відповідальну, духовно і фізично досконалу особистість. В цьому Г. Ващенко покладав велику відповідальність на плечі вчителя, основним обов'язком якого він вважав навчання молоді зразково служити Богові й Батьківщині.

Під моральним вихованням М. Демков розумів цілеспрямовану діяльність, що передбачає прилучення людини до суспільства, поступове становлення системи цінностей добродійної людини, яка прагне самовдосконалення і виправлення. На його думку, морально вихована людина відкрита і налаштована на добро, відчуває близькість душі до вищого світу, осмислює ієрархічність ставлення до людей, оптимістично сприймає себе і довкілля. Ознакою духовно-морального виховання педагог визначає співчуття, патріотизм, прагнення служити Вітчизні, відповідальність і працьовитість. Прогресивною ідеєю М. Демкова, яка і нині актуальна, було те, що духовне збагачення, удосконалення і зростання людини досягається формуванням християнського світогляду і відповідних рис характеру, а також через залучення людини до конкретних дій, активної добродійної діяльності [8].

У цей період розвитку української педагогічної думки відповідальність розглядалася крізь призму моральних обов'язків перед нинішніми і наступними поколіннями, перед Богом, а також сформованого потягу до постійного духовно-морального вдосконалення завдяки

активним діям, добродійності. Однак, поняття «відповідальність» розкривалося і як синонім совісті, тобто відповідальність перед самим собою, що сучасною наукою трактується як внутрішня відповідальність особистості.

З середини XIX до початку XX ст. оновлювалися не тільки теоретичні положення морального виховання. Зміни виявлялися і в нормативних документах. Мета виховання як усвідомлення учнів діяти відповідно до установлених цінностей суспільства визначалася так: «утверджувати ... релігійні і моральні поняття» (Положення про початкові народні училища, 1864 р.), «вільний розвиток відповідно до природи людини для подальшого її самовизначення» (Статут гімназій, 1864 р.). Це відображає цінності народу, суспільні норми, тому в досліджуваній період у формуванні мети виховання акцент було зміщено з формальних цінностей (пристойність, ввічливість, серйозне ставлення до своїх обов'язків) на світоглядні (релігійні і моральні почуття співчуття, милосердя, совість, доброта, відповідальність, смиренність, шляхетність, самоспонування).

Конкретизація мети на відповідальну особистість у зазначений період відображена в завданнях виховання учнівської молоді: знання, щоб вберегти людину від лиха; спрямувати дух на осмислення мети життя, формування сили волі (циркуляр міністерства народної освіти Росії про надання відомостей про моральні якості деяких осіб, 1866 р.; Правила для учнів народних училищ, 1884 р.); утвердити в свідомості учнівської молоді любов до людей і рідної землі, почуття обов'язку та відповідальності у навчанні (Б. Грінченко, І. Нетушил та ін.).

До характерних ознак формування відповідальності в учнів у закладах народної освіти відносили: збагачення цінностей (духовних, моральних, сімейних, патріотичних); удосконалення таких соціальних якостей, як наполегливість у навчанні, виконання обов'язку перед громадою, повага до людської гідності, толерантність; створення умов для відповідальної поведінки, яка сприяла реалізації зазначених цінностей, соціальних якостей у громадянському соціумі.

Зазначимо, що і в працях діячів педагогіки, і в офіційних документах (середини XIX-початку XX століття) відповідальність учнів представлено як якість, що характеризує особистість в її здатності дотримуватися у своїй поведінці й діяльності загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати обов'язки громадянина та відповідати за власні дії. Це характеризує дефініцію «відповідальність» як соціальну.

Таким чином, ретроспективний аналіз історично-педагогічних джерел дав підстави стверджувати, що питання відповідальності учнів належало до актуальних проблем морального, етичного, національного, патріотичного та сімейного виховання в Україні від середини XIX до початку XX ст. Формування відповідальності як якості особистості було спрямовано на: актуалізацію почуття обов'язку перед Богом, Батьківщиною, нинішнім і наступними поколіннями; розвиток якостей характеру, що охоплює усвідомлені дії відповідно до вимог і норм як соціальної цінностей, передбачає наслідки вибору рішення і потребує постійного контролю та готовності до відповідальності за власні дії. Дефініцію «відповідальність» видатні вітчизняні діячі, педагоги вказаного періоду розглядали, з одного боку, як обов'язок, покладений суспільними вимогами на суб'єкта, а з іншого – як суб'єктивне розуміння нести відповідальність, на основі волі, свідомості та усвідомлення особистості. Отже відповідальність розглядалась як об'єктивна соціальна вимога до формування особистості учнів тодішніх закладів освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Вибрані праці: в 6 т. / Д. І. Багалій. – Х.: ХП «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1. – 600 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, вихователів, молоді і батьків. – 3-є вид. / Г. Ващенко. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
3. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа / Б. Грінченко. – К., 1906. – 50 с.
4. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К.: Знання, КОО, 2003. – 460 с.
5. Нетушил І. В. Етика в дисципліні / І. В. Нетушил. – Х.: Тип. губ. правління, 1902. – 8 с.
6. Пособие для устройства общедоступных научных и литературных чтений (хрестоматія для семьи і школы) / под ред. Н. Ф. Сумцова. – Х., 1895. – 264 с.
7. Русова С. Ф. Нова школа / С. Ф. Русова. – К.: Українська школа, 1917. – 123 с.